

Urszula Swadźba

Ślązacy - Polacy - Niemcy : stereotypy a wartości pracy

Studia Etnologiczne i Antropologiczne 6, 223-236

2002

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Urszula Swadźba

Uniwersytet Śląski
Katowice

Ślązacy – Polacy – Niemcy Stereotypy a wartości pracy

Wstęp

Problematyka stereotypów ma wiele opracowań teoretycznych i empirycznych. Najbogatszej literatury doczekały się zagadnienia z zakresu stereotypów etnicznych. Porusza ona wiele kwestii związanych z funkcjonowaniem stereotypów dotyczących uprzedzeń i ich behawioralnego kontekstu¹. W niniejszym arty-

¹ Zob. A. Kapiszewski: *Stereotyp Amerykanów polskiego pochodzenia*. Wrocław 1978; Z. Bokszański: *Stereotypy i potoczne wyobrażenia narodów i grup etnicznych*. „Kultura i Społeczeństwo” 1994, nr 2; A. Jasińska-Kania: *Transformacja ustrojowa a zmiany postaw Polaków wobec różnych narodów i państw*. „Kultura i Społeczeństwo” 1991, nr 4; B. Wilska-Duszyńska: „My” i „oni” – młodzież wobec etnicznie obcych. W: M. Jastrząb-Mrozicka, J. Kulpińska, H. Najduchowska, E. Świerzbowska-Kowalik, B. Wilska-Duszyńska, E. Wnuk-Lipiński: *Tolerancja i uprzedzenia młodzieży*. Warszawa 1993; A. Czarkowski: *Polacy i sąsiedzi. Afiliacje i dystanse interetniczne w świadomości zbiorowości pogranicza*. W: *Transgraniczność w perspektywie socjologicznej*. Red. L. Gołdyka, J. Leszkowicz-Baczyński, L. Szczegółła, M. Zielińska. Zielona Góra 1997; L. Szczegółła: *Stereotypy w relacjach polsko-niemieckich. Źródła ambiwalencji postaw*. W: *Transgraniczność...; W. Hładkiewicz: Polacy i Niemcy. Przemiany uprzedzeń i stereotypów młodzieży*. W: *Transgraniczność...*

kule postaram się scharakteryzować stereotypy dwóch grup narodowościowych i jednej etnicznej w aspekcie pracy i wartości z nią związanych².

Pojęcie „stereotyp” wprowadził do nauk społecznych W. Lippman³ i od tej pory trwa spór o definicję. W różnych propozycjach terminologicznych wskazuje się na wiele elementów, jakie musi obejmować stereotyp. Na przykład w definicji sformułowanej przez A. Kapiszewskiego występują kategorie wyobrażenia, wizerzenia, utrwalonego wrażenia, wyniku kategoryzacji, nawyku myślowego, rodzaju opinii, nieuprawnionej generalizacji, zbioru sądów przekonaniowych⁴. Elementy tej definicji operują więc głównie pojęciami psychologicznymi. Inną cechą przypisywaną stereotypom jest ich społeczny charakter. Badacze odwołują się do koncepcji S. Ossowskiego, według którego stereotyp ma „[...] społeczny charakter w podwójnym znaczeniu: i dlatego, że został urobiony i przyjęty przez pewną zbiorowość, i dlatego, że dotyczy całej zbiorowości – bądź tej samej (typ Polaka w wyobraźni Polaków), bądź innej (typ warszawiaka w wyobraźni mieszkańców Krakowa)”.⁵ Istotą tej wypowiedzi jest wskazanie na pewne ważne w życiu społecznym cechy i dlatego tę definicję uznaję za przydatną w swoich badaniach.

Analizując pojęcie stereotypu, najpierw należy podkreślić jego społeczny charakter. Powstaje w umysłach ludzi ze względu na zaistniałą sytuację społeczną i funkcjonuje w grupach społecznych. Ponieważ proces stereotypizacji nie jest jednokierunkowy, grupa wytwarza również autostereotyp. Autostereotyp zawiera dwa wątki: odbicie tych cech, które są w świadomości członków grupy innych, oraz tych, co do których członkowie grupy są przekonani, że je mają. Obydwa czynniki zależą od środowiska społecznego. Tworzący się autostereotyp dotyczy zachowań członków grupy własnej. Z obydwoma pojęciami wiąże się opozycja: „swoi” i „obcy”⁶. Stereotypy powstają, gdy postrzega się odmienność innych grup, gdy traktuje się ich członków jako „obcych” z powodu ich odrębności. Z jednej więc strony grupa wytwarza wizerunek własny, a z drugiej – wizerunek „obcych” związany ze stereotypowym postrzeganiem różnych elementów życia społecznego, w tym pracy. Określenie „obcy” stosuje się do opisu ludzi odmiennych, z którymi jednostka ma pewien kontakt. Swojskość jako przeciwieństwo obcości zawiera się w poczuciu bliskości, bezpieczeństwa, akceptacji⁷. Swojskość

² Artykuł jest fragmentem opracowania realizowanego w ramach projektu finansowanego przez KBN: „Śląski etos pracy. Mit czy rzeczywistość w warunkach transformacji systemowej”.

³ W. L i p p m a n: *Public Opinion*. New York 1922.

⁴ A. K a p i s z e w s k i: *Stereotyp Amerykanów...*, s. 14–24.

⁵ S. O s s o w s k i: *Z zagadnień psychologii społecznej*. W: T e n Ź e: *Dziela*. T. 3. Warszawa 1967, s. 39.

⁶ E. N o w i c k a: *Wprowadzenie. Inni jako obcy*. W: *Religia a obcość*. Kraków 1991; T a Ź: *Swojskość i obcość jako kategorie socjologicznej analizy*. W: *Swoi i obcy*. Red. E. N o w i c k a. Warszawa 1990.

⁷ T a Ź: *Wprowadzenie...*, s. 16.

również zawiera autostereotyp. Odmienność i swojskość można określać obiektywnie, gdy różnice są rzeczywiście widoczne, ale głównie wyraża się subiektywnie, gdy manifestuje się swój grupowy bądź indywidualny stosunek do przedstawicieli tej grupy. Przedmiotem zainteresowania badaczy stereotypów i autostereotypów jest najczęściej ten drugi stosunek – świadomościowy. W swojej pracy zastosowałam właśnie to podejście badawcze.

Problematyka stereotypu i autostereotypu dotyczy również sfery pracy. Różne grupy zawodowe same tworzą swój wizerunek bądź ten wizerunek jest tworzony przez innych. Praca członka jakiejś grupy zawodowej czy narodowościowej lub etnicznej podlega ocenie, nie tylko obiektywnej, ale również subiektywnej. Inaczej według stereotypu pracuje Niemiec, inaczej Turek. Przyczyny powstawania takich stereotypów są najczęściej kulturowe. Również niektóre grupy zawodowe postrzegane są stereotypowo. Inne jest wyobrażenie o prawniku, inne o nauczycielu, a jeszcze inne o policjancie.

Podział na „swoich” i „obcych” istnieje zawsze na terenach pogranicza kulturowego, gdzie mieszkają przedstawiciele różnych narodów i grup etnicznych. Śląsk był typowym przykładem takiego terenu. Tu krzyżowały się wpływy różnych narodowości, tu można było obserwować pracę Ślązaków, Niemców i Polaków. Przez długi okres Śląsk należał do Niemiec i niemieckie wzory kulturowe etyki pracy były przez Ślązaków obserwowane i przyswajane. Aktualnie dzięki wyjazdom do rodzin, które emigrowały z kraju w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych, Ślązacy mają możliwość obserwacji pracy Niemców w ich kraju. W ciągu całego okresu industrialnego na Śląsk napływali poszukujący pracy spoza Śląska – z *Polski*. Ten napływ był szczególnie silny w latach powojennych. Praca wespół z *Polokami z Polski, gorolami, werbusami* powodowała powstawanie i utrwalanie się stereotypów dotyczących sfery pracy. Były one obecne wśród dwóch grup narodowych i jednej etnicznej, a wynikały z różnic kulturowych. Interesujące jest więc poznanie, czy nadal funkcjonują.

Stereotypy dotyczące pracy

Podstawą opisu stereotypów pracy Polaków, Ślązaków i Niemców są badania empiryczne, jakie przeprowadziłam w trzech lokalnych zbiorowościach na terenie Śląska (Kochłowicach, Murckach i Wyrach-Gostyni). Odbylałam 350 rozmów (wywiadów) na temat wartości pracy. Oprócz zmiennych niezależnych, takich jak wiek i wykształcenie, wprowadziłam kategorię pochodzenia regionalnego: autochtonicznego (Ślązak), napływowego i mieszanego.

Aby poznać, w jakim zakresie funkcjonują stereotypy, 350 badanych zadałam pytanie z rozbudowaną listą cech, które brzmiało: *Poniżej przedstawimy*

Panu(i) listę cech. Proszę się zastanowić, które z tych cech charakteryzują grupy i osoby, które Pan(i) zna. Jeśli cecha występuje, wpisujemy (+), jeśli nie (-), jeśli jest obojętna (0). Respondenci przypisywali cechy trzem grupom: Ślązakom, Polakom i Niemcom. Następnie zostali poproszeni o wybór trzech cech najbardziej charakterystycznych dla tych grup. Poprzez pierwszą część pytania poznałam cechy, które uzyskały najwyższy odsetek wskazań przy danym znaku. Druga część natomiast ujawniła, które z 14 cech respondenci stawiają na I, II i III miejscu. Wyniki dotyczące pierwszej części pytania zawierają tabele 1–3. Wypowiedzi zostały ujęte w dwóch kontrastowych grupach: Ślązaków i napływowych.

Najpierw dokonam analizy wyboru przez respondentów wszystkich cech stereotypu. Wyniki omówiam porównując obie grupy pochodzenia regionalnego, po-

Tabela 1

Stereotyp Ślązaka według wybranych cech w opinii respondentów (w %)

Lp.	Cecha	Autochtoni			Napływowi			Razem			Brak odpowiedzi
		0	1	2	0	1	2	0	1	2	
1	Pracowitość	3,5	95,2	0,4	9,0	82,1	2,6	5,4	91,1	1,1	2,3
2	Uczciwość	16,6	78,6	1,7	17,9	66,7	9,0	17,7	74,6	4,0	3,7
3	Solidność	11,4	82,1	4,8	20,5	64,1	6,4	14,3	76,6	5,7	3,4
4	Posłuszeństwo	22,3	61,1	14,0	17,9	48,7	24,4	21,1	57,1	17,7	4,0
5	Punktualność	17,9	70,3	10,0	15,4	62,8	12,8	18,3	66,6	11,7	3,4
6	Dobra organizacja	19,2	60,7	17,9	17,9	59,0	12,8	18,6	60,0	17,4	4,0
7	Czystość	10,9	80,8	6,6	16,7	65,4	9,0	12,9	76,6	7,1	3,4
8	Gospodarność	10,5	81,2	6,6	12,8	71,8	7,7	11,4	78,3	7,1	3,1
9	Lojalność	26,2	65,9	5,2	16,7	62,8	11,5	24,3	64,6	7,1	4,0
10	Spryt	19,2	39,3	39,3	23,1	42,3	24,4	20,0	40,9	35,1	4,0
11	Lizusostwo	17,5	7,4	72,9	16,7	29,5	44,9	18,6	14,3	63,4	3,7
12	Karierowiczo- stwo	21,4	6,6	69,9	19,2	23,1	48,7	21,4	12,0	62,9	3,7
13	Wchodzenie w układy	19,2	19,7	59,0	16,7	30,8	43,6	20,6	23,4	52,3	3,7
14	Lenistwo	16,6	9,2	72,1	12,8	15,4	62,8	16,0	11,4	68,9	3,7

Objaśnienia: 0 – oznacza, że cecha jest obojętna, 1 – oznacza (+), czyli istnienie cechy, 2 – oznacza (-), czyli brak cechy. Dane przedstawione dla każdej z grup (oraz razem) w poziomie sumują się do 100, na przykład: pracowitość (autochtoni) 3,5% + 95,2% + 0,4% = 99,1%, reszta brak odpowiedzi.

Tabela 2
Stereotyp Polaka według wybranych cech w opinii respondentów (w %)

Lp.	Cecha	Autochtoni			Napływowi			Razem			Brak odpowiedzi
		0	1	2	0	1	2	0	1	2	
1	Pracowitość	17,9	66,8	14,0	14,1	66,7	9,0	17,4	66,3	12,9	3,4
2	Uczciwość	36,7	44,5	17,0	17,9	56,4	12,8	32,6	46,9	16,3	4,3
3	Solidność	28,8	49,3	21,0	24,4	51,3	11,5	27,7	50,0	18,6	3,7
4	Posłuszeństwo	30,1	33,6	34,1	23,1	35,9	26,9	27,7	35,4	32,0	4,9
5	Punktualność	28,4	41,9	27,9	21,8	46,2	20,5	28,6	41,4	26,0	4,0
6	Dobra organizacja	19,2	47,6	31,4	21,8	46,2	21,8	18,6	53,5	26,6	3,7
7	Czystość	26,2	49,8	22,3	19,2	55,1	11,5	25,6	46,5	25,6	4,6
8	Gospodarność	29,7	43,7	24,9	21,8	50,0	16,7	27,1	46,6	22,3	4,0
9	Lojalność	33,6	39,7	24,5	16,7	51,3	19,2	28,9	13,2	22,9	4,6
10	Spryt	9,2	82,1	7,0	12,8	67,9	6,4	10,0	78,0	7,7	4,3
11	Lizusostwo	19,7	55,9	22,7	21,8	28,2	35,9	20,9	48,9	25,7	4,6
12	Karierowiczostwo	16,2	68,6	13,5	17,9	38,5	30,8	23,3	55,8	18,6	4,3
13	Wchodzenie w układy	11,8	74,2	12,2	21,8	41,0	25,6	16,0	65,1	14,9	4,0
14	Lenistwo	29,7	25,8	42,8	17,9	30,8	38,5	28,3	27,7	39,7	4,3

Objaśnienia jak w tabeli 1.

nieważ korelacja z tą zmienną była istotna statystycznie dla wielu cech. Przedstawiam wyniki tylko z dwóch grup (autochtonów i napływowych), aby można było porównać wskazania skrajne. Na pytania o cechy Ślązaka i Polaka nie odpowiedziało 3%–4% badanych i częściej byli to napływowi niż Ślązacy (również w przypadku pytania o stereotyp Polaka). W tabeli 3 odsetek braku odpowiedzi jest znacznie wyższy i wynosi 7%–10%. Przesądził o tym wyniku również brak odpowiedzi (około 20%) respondentów pochodzenia napływowego.

Jak wynika z danych dotyczących stereotypu Ślązaka (tabela 1), odpowiedzi aprobujące pierwsze dziewięć cech przekraczają 50% (tylko kategoria posłuszeństwo uzyskała u napływowych wynik 48,7%). Wskazuje to, że stereotyp Ślązaka o tych cechach funkcjonuje wśród obydwu grup pochodzenia regionalnego. Jednakże stereotyp ten jako autostereotyp (wśród samych Ślązaków) funkcjonuje znacznie silniej. Różnica w porównaniu ze wskazaniami napływowych wynosi

Tabela 3

Stereotyp Niemca według wybranych cech w opinii respondentów (w %)

Lp.	Cecha	Autochtoni			Napływowi			Razem			Brak odpowiedzi
		0	1	2	0	1	2	0	1	2	
1	Pracowitość	12,7	77,7	5,7	10,3	66,7	5,1	11,7	74,6	11,6	7,4
2	Uczciwość	31,4	49,8	13,1	29,5	39,7	10,3	30,9	47,7	12,3	9,1
3	Solidność	9,2	84,3	2,2	10,3	67,9	0,0	9,7	79,4	2,3	8,6
4	Posłuszeństwo	20,5	66,8	7,4	16,7	52,6	7,7	18,9	64,0	7,7	9,4
5	Punktualność	9,6	82,1	2,6	9,0	70,5	1,3	10,3	78,3	2,6	8,9
6	Dobra organizacja	7,9	84,7	1,3	7,7	71,8	1,3	8,3	80,6	1,6	9,4
7	Czystość	9,2	83,0	2,2	11,5	66,7	2,6	9,4	79,4	2,3	8,9
8	Gospodarność	7,0	86,9	0,4	6,4	74,4	0,0	7,1	83,1	0,9	8,9
9	Lojalność	38,4	42,8	12,2	25,6	46,2	7,2	34,9	44,0	11,4	9,7
10	Spryt	27,4	48,5	17,5	26,9	34,6	16,7	27,2	46,0	16,6	10,0
11	Lizusostwo	44,1	18,3	31,4	26,9	23,1	21,0	41,1	20,3	28,6	10,6
12	Karierowiczo- stwo	37,6	34,5	21,4	17,9	34,6	26,9	32,6	36,0	21,7	9,7
13	Wchodzenie w układy	35,4	29,7	28,4	33,3	24,4	20,5	36,3	29,1	24,6	10,0
14	Lenistwo	21,0	9,6	63,3	17,9	9,0	52,6	20,6	9,4	60,6	9,4

Objaśnienia jak w tabeli 1.

10%–12%. W grupie Ślązaków najwięcej wskazań uzyskały kategorie: pracowitość⁸, następnie solidarność i gospodarność. Te trzy cechy stanowią oś autostereotypu Ślązaków. Podobnie postrzegają ich napływowi, przy czym jako trzecią cechę dominującą wymienili czystość. Natomiast nową cechą, która nigdy nie była obecna w stereotypie Ślązaka, jest spryt (stosunkowo duży odsetek wskazań, zarówno u Ślązaków, jak i napływowych). Napływowi częściej przypisywali Śląza-

⁸ Pracowitość jako jedna z istotnych cech stereotypu została też odnotowana w badaniach obejmujących mieszkańców Katowic. Respondenci mający matki Ślązaczki częściej wymieniali tę cechę niż respondenci urodzeni na Śląsku, ale nie z matek Ślązaczek. Badania pokazały również, że osoby wywodzące się spoza Śląska przypisują współmieszkańcom więcej cech negatywnych niż respondenci mający matki Ślązaczki. Por. E. B u d z y Ń s k a: *Stereotypy i autostereotypy mieszkańców Katowic. W: Katowice. Miasto i jego mieszkańcy*. Red. W. Ś w i a t k i e w i c z. Katowice 1995, s. 148–163.

kom lizusostwo i wchodzenie w układy. Tak więc ta grupa respondentów operuje stereotypem Ślązaka o pozytywnych i negatywnych cechach. Porównanie tych wyników wywołuje pewną refleksję. Otóż, w świadomości społecznej, niezależnie od pochodzenia regionalnego, tkwi stereotyp pracowitego Ślązaka. Jest on mocniej zarysowany wśród Ślązaków i stanowi element ich tożsamości i odrębności kulturowej. Mimo zróżnicowania zawodowego i społecznego Ślązaków jest wspólną im cechą, która może stać się czynnikiem integrującym wokół pozytywnych wartości.

Stereotyp Polaka nie był taki jednorodny pod względem dominujących cech w świadomości Ślązaków i napływowych jak stereotyp Ślązaka. Obydwie grupy odmiennie sklasyfikowały charakterystyczne dla Polaków cechy dotyczące sfery pracy. Wśród Ślązaków wskazania aprobujące ułożyły się następująco: spryt (82,1%), wchodzenie w układy (74,2%) i karierowiczostwo (68,6%), a na czwartym miejscu pracowitość (66,8%). Na czele znalazły się więc kategorie zaprzeczające dobrej pracy. Dopiero na czwartym miejscu występuje cecha oddająca pozytywne wartości pracy. Można wysnuć stąd wnioszek, że na stereotyp Polaka składają się cechy tradycyjnie mu przypisywane (pierwsze trzy) oraz nowe, dotąd nie postrzegane (pracowitość). Zmiana ta może wynikać z asymilacji przez Ślązaków kultury polskiej, z obserwacji zachowań *Poloków z Polski i goroli*, którzy również prezentują pozytywne postawy w pracy. Respondenci napływowi z kolei inaczej niż Ślązacy ułożyli kolejność cech Polaków: spryt (67,8%), pracowitość (66,7%) i uczciwość (56,4%). Akceptacja tych cech jest jednak słabsza niż w grupie Ślązaków i tylko pracowitość osiągnęła taki sam odsetek wskazań pozytywnych jak w grupie Ślązaków. Jak pokazują uzyskane dane, napływowi stawiają jednak tę cechę na drugim miejscu, a Ślązacy na czwartym. Ci ostatni operują więc bardziej jednolitym stereotypem Polaków, zbudowanym wokół cech, które są zaprzeczeniem śląskiego etosu pracy. Nie jest ten stereotyp tak silny jak auto-stereotyp, ale funkcjonuje w świadomości społecznej. Interesująca jest inna obserwacja. Obie grupy pochodzenia regionalnego wymieniają na pierwszym miejscu spryt jako główną cechę Polaków, pracowitość zaś na dalszych miejscach. Cecha ta jednak jest różnie wartościowana. Jeśli potraktować ją jako uzupełnienie pracowitości (opinie napływowych), to okazuje się cechą pożądaną z punktu widzenia aktualnego rynku pracy. Jeśli jednak potraktuje się tę cechę jako przeciwieństwo pracowitości (opinie Ślązaków), to nie przystaje wtedy do rzetelnej pracy i jest wartościowana negatywnie.

Stereotyp Niemców jest najbardziej wykrystalizowany. Buduje go sześć cech: dobra organizacja, solidność, czystość, punktualność i pracowitość. Obie grupy pochodzenia regionalnego dały takie właśnie wskazania. Różnica polega tylko na tym, że Ślązacy bardziej zdecydowanie (o 10%–15%) aprobują te cechy. W odpowiedziach Ślązaków cechy stanowiące oś stereotypu Niemca są nawet bardziej wykrystalizowane niż własne i przekraczają 80% wskazań pozytywnych: gospodarność (86,9%), dobra organizacja (84,7%), solidność (84,7%), punktual-

ność (82,1%), czystość (83%). Oś stereotypu tworzą więc pozytywne cechy związane z organizacją pracy. Jeśli chodzi o kategorię pracowitości, to w stereotypie Niemca uplasowała się ona na jednym z czołowych miejsc⁹: autochtoni – 77,7% wskazań, napływowi – 66,7%. Można powiedzieć, że jest to cecha stereotypowa, ale słabnąca. Skoro aż 92,2% Ślązaków postrzegało ją w swojej grupie, a 82,3% napływowych postrzegało ją u Ślązaków, to nasuwa się stwierdzenie, że w stereotypowym odczuciu Ślązacy są bardziej pracowici niż Niemcy, a Polacy równie pracowici jak Niemcy. Czy można więc mówić o zmianie cechy stereotypu? Prawdopodobnie tak. Wskutek kontaktów z Niemcami w ich ojczyźnie, obserwacji ich pracy, cechy stereotypu ulegają zmianie¹⁰. Należy dodać, że większość respondentów (60,6%) zaprzeczyła jakoby Niemcy byli leniwi. Są więc pracowici, ale większą wagę przywiązują do sposobu organizacji pracy niż do samej pracy. Z porównania danych z tych badań z danymi z wcześniejszych opracowań dotyczących stereotypu Niemca wynika, że cecha pracowitości uległa osłabieniu.

Na podstawie danych z tej części badań można stwierdzić, że stereotyp stosunku Ślązaka do pracy budują cechy pozytywne, uzupełnione kategorią: spryt. Stereotypowe postrzeganie Polaka przez Ślązaków jest zaprzeczeniem tych cech, antytezą solidnej pracy. Z kolei w wyobrażeniu respondentów zakwalifikowanych do grupy napływowych o Ślązaku dominują pozytywne cechy związane ze śląskim etosem pracy, jednakże są one znacznie słabsze. W stereotypie stosunku Polaków do pracy przeważają cechy pozytywne, ponieważ respondenci na pierwszym miejscu wymienili pracowitość i uczciwość. Jest on jednak mniej zdecydowany i bardziej rozmyty niż ten, który pozostaje w świadomości Ślązaków. Ci ostatni wyraźniej operują pozytywnym autostereotypem oraz negatywnym stereotypem Polaka. Stereotyp Niemców w obydwu grupach jest najbardziej wykrystalizowany, a jego oś tworzą pozytywne cechy dotyczące organizacji pracy. Słabnie natomiast jeden z tradycyjnych elementów tego stereotypu – pracowitość. Proces ten ma związek z obserwacją realiów niemieckich.

Uzupełnieniem podstawowego pytania badawczego było dodatkowe: o **wybór trzech najważniejszych cech** z 14-punktowego zestawu. 3,3% respondentów uchyliło się od odpowiedzi dotyczących Polaków, 3,6% – Ślązaków, 9,9% – Niemców.

⁹ W stereotypie Niemca, jaki wyłonił się z badań prowadzonych przeze mnie na Opolszczyźnie, dominowały trzy cechy: gospodarność, czystość i umiłowanie porządku; czwarta cecha to pracowitość. Zob. U. S w a d Ź b a: *Obraz Niemców w świadomości mieszkańców Śląska Opolskiego*. W: T a Ź: *Spoleczne problemy górnego Śląska we współczesnych badaniach socjologicznych*. Katowice 1993, s. 270.

¹⁰ Por. badania na temat wartości pracy przeprowadzone wśród Niemców i Francuzów: H. M e u l e m a n n: *Arbeit und Selbstverwirklichung in Balance*. In: *Wertewandel in Deutschland und Frankreich*. Hrsg. R. K ó c h e r, J. S c h i l d, Leske + Budrich, Opladen 1998; H. R i f f a u l t: *Arbeitswerte in Deutschland und Frankreich*. In: *Wertewandel in Deutschland...*

Zarówno napływowi, jak i Ślązacy ułożyli w tej samej kolejności te same cechy określające Ślązaków. Są to: pracowitość (autochtoni – 91,0%, napływowi – 83,3%), uczciwość (odpowiednio 49,8% i 33,3%), solidność (37,7% i 30,6%). Na dalszych miejscach wymieniono gospodarność (30,5% i 25,0%) oraz czystość (23,3% i 22,2%). Taki wybór podkreśla jednorodny, zdecydowany stereotyp Ślązaka, oparty na cechach pozytywnych związanych z pracą. Wyniki te są potwierdzeniem wniosków sformułowanych na podstawie poprzedniego pytania – w świadomości społecznej mieszkańców Śląska, niezależnie od pochodzenia regionalnego, funkcjonuje stereotyp Ślązaka jako osoby odznaczającej się pracowitością i zespołem innych cech decydujących o śląskim etosie pracy.

Wybór trzech najważniejszych cech Polaków wskazuje na pewne niekonsekwencje i świadczy o niespójności stereotypu. Zarówno Ślązacy, jak i napływowi uznali pracowitość za cechę dominującą w charakterystyce Polaków (autochtoni – 55,4%, napływowi – 62,5%; razem – 55,5%). Ślązacy na dalszych miejscach sklasyfikowali spryt (49,6%), karierowiczostwo (29,9%), wchodzenie w układy (29,9%), napływowi natomiast spryt (41,7%), uczciwość (30,6%), solidność (18,1%). W porównaniu z poprzednimi wynikami widać, że i jedna, i druga grupa jest niekonsekwentna w swoich wyborach. Bardziej niekonsekwentni okazali się jednak Ślązacy, którzy odpowiadając na pierwsze pytanie, częściej wymieniali spryt jako ważną cechę Polaków. Napływowi też zachowali się niekonsekwentnie, stawiając spryt na drugim miejscu. Ślązacy poprzez takie właśnie wybory poprawili niejako obraz Polaków, napływowi zaś – popsuli. Rozbieżność odpowiedzi na pierwsze i drugie pytanie nie jest niczym nowym i świadczy o innym rozłożeniu akcentów na poszczególne cechy, postrzegane jako dominujące w świadomości badanych¹¹. Ślązacy częściej wskazywali pracowitość, a nie spryt, choć to spryt wcześniej uznali za cechę dominującą. Podobnie zresztą ocenili Polaków napływowi, jednak w tym wypadku różnice nie były tak wielkie, a zatem okazali się bardziej konsekwentni. Wnioski z analizy odpowiedzi na oba pytania są następujące: mieszkańcy Śląska stereotypowo postrzegają stosunek Polaków do pracy. Stereotyp ten nie jest jednak ani do końca wykrystalizowany, ani konsekwentny. Opiera się na cesze pracowitości, ale nie jest ona bardzo silna, a uzupełniają ją elementy będące przeciwieństwem przymiotów śląskiego etosu pracy.

Wybory najważniejszych cech charakteryzujących Niemców również okazały się niekonsekwentne. Dotyczy to zarówno Ślązaków, jak i napływowych. Jedni i drudzy za najistotniejszą cechę Niemców uznali pracowitość, a następnie dobrą organizację i solidność. Pracowitość obie grupy wymieniły na pierwszym miejscu (autochtoni – 62,0%, napływowi – 58,1%). Ślązacy na drugim miejscu postawili dobrą organizację (48,4%), a na trzecim solidność (43,7%), natomiast napływowi na drugim miejscu solidność (45,2%), a na trzecim dobrą organizację (30,6%). Respondenci, charakteryzując Niemców, podali cechę stereotypową najbardziej

¹¹ U. S w a d ź b a: *Obraz Niemców w świadomości mieszkańców Śląska Opolskiego...*

„tradycyjną”, mimo że wcześniej trochę inaczej rozłożyli swoje wskazania. Należy jednak podkreślić, że wyborów pracowitości jako głównej cechy było znacznie mniej w charakterystyce Niemców niż Ślązaków, a tylko nieco mniej w charakterystyce Polaków (pracowitość: Ślązacy – 90,1%, Polacy – 55,5%, Niemcy – 60,3%). W stereotypowym postrzeganiu Niemcy są więc znacznie mniej pracowici niż Ślązacy i trochę bardziej niż Polacy.

Z analizy wszystkich wyników badań nad stereotypem wypływa wniosek, że istotną rolę w różnicowaniu odpowiedzi odgrywa pochodzenie regionalne. Warto poznać, czy inne zmienne, takie jak wykształcenie i wiek, mają równie duże znaczenie.

Zarysowany stereotyp Ślązaka funkcjonujący w świadomości respondentów zasadniczo nie ma związku z ich wykształceniem. Jedynie cechę gospodarności częściej wymieniały osoby z wykształceniem wyższym niż te z podstawowym i zasadniczym zawodowym (podstawowe – 18,2%, wyższe – 42,6%). Kolejność typowanych cech budujących stereotyp Ślązaka również nie zależy od wieku respondentów. We wszystkich kategoriach wiekowych jest taka sama, aczkolwiek zmienia się natężenie cechy. Interesująca jest szczególnie grupa najmłodsza – do 30 lat. W odpowiedziach tych badanych pracowitość występuje na pierwszym miejscu (83,1%), natomiast pozostałe cechy są bardziej rozmyte: solidność (43,7%), uczciwość (39,4%), gospodarność (35,2%) oraz spryt (15,5%). W stereotypowym postrzeganiu Śląska przez młodych dominuje cecha pracowitości, ale inne pozytywne cechy nie są wyraźnie wykrystalizowane. Zaznacza się też nowa cecha, nie związana z etosem pracy na Śląsku – spryt. Kategoria: płeć ma pewien wpływ na postrzeganie niektórych cech charakteryzujących Ślązaków. Kobiety na trzecim miejscu wymieniły czystość (36,8%), mężczyźni słabiej ocenili spryt. Generalnie jednak we wszystkich kategoriach wieku i wykształcenia zachowana została oś stereotypu Ślązaka.

Warto przeanalizować, czy te same zmienne wpływają na stereotyp Polaka pod względem cech związanych z pracą. Tutaj można zaobserwować pewne różnice. O ile osoby z wykształceniem podstawowym i zasadniczym zawodowym częściej wskazują pracowitość jako ważną cechę Polaków, spryt zaś stawiają na dalszym miejscu, o tyle osoby ze średnim i wyższym wykształceniem na pierwszym miejscu wymieniają spryt, a niżej pracowitość. Wraz ze wzrostem wykształcenia spada liczba wskazań na takie cechy, jak dobra organizacja czy solidność. Jeśli jednak uwzględnić strukturę wykształcenia w badanej populacji oraz wyższy udział Ślązaków z wyższym i średnim wykształceniem, to okaże się, że istotną zmienną różnicującą wypowiedzi jest pochodzenie regionalne, a nie wykształcenie.

Czy podobna zależność dotyczy innej zmiennej – wieku? Osoby mające 41–50 lat i więcej częściej za zasadniczą cechę Polaków uważają pracowitość, a niżej klasyfikują ich spryt i karierowiczostwo. Najmłodsze pokolenie (do 30 lat), które w badaniach reprezentowali wyłącznie autochtoni, na pierwszym miej-

scu wymienia spryt Polaków (56,3%), dalej pracowitość (42,3%), a następnie wchodzenie w układy (33,8%). Tak więc młode pokolenie bardziej negatywnie ocenia stosunek Polaków do pracy. To zróżnicowanie ocen może wynikać z doświadczenia starszych Ślązaków, którzy mieli okazję pracować z *gorolami z Polski* i zrewidowali tradycyjny stereotyp. Odpowiedzi zebrane w grupie młodych autochtonów mogą wskazywać na restytucję swojskości i „swoich”, którzy są korzystniej postrzegani. Kategoria wieku okazała się więc zmienną, która wpływa na obraz stereotypu.

To samo można powiedzieć o funkcjonowaniu stereotypu Niemca. Zasadnicza oś zostaje zachowana. Respondenci z wszystkich kategorii wieku i wykształcenia na pierwszym miejscu wymienili pracowitość jako główną cechę Niemców, przy czym więcej takich wyborów dokonały osoby z wykształceniem wyższym (64,2%) niż te z zasadniczym zawodowym (58,3%). Druga w kolejności cecha Niemców wskazywana przez tych respondentów to gospodarność (odpowiednio 25,2% i 43,4%). W podobny sposób na wybór cech stereotypowych Niemca wpływa wiek badanych. Najwięcej wskazań na pracowitość Niemców było w grupie respondentów do 30 lat (72,1%), podobnie na solidność (51,5%; w grupie powyżej 50 lat – 32,4%) i dobrą organizację (42,6%; w grupie powyżej 50 lat – 26,5%). Starsze pokolenie częściej też wymieniało posłuszeństwo, punktualność i lojalność. Na wybór tradycyjnie stereotypowych cech Niemców miały więc wpływ dwie zmienne: młody wiek i wykształcenie wyższe. W tych właśnie grupach przeważali Ślązacy. Wniosek z badań jest zaskakujący – młodzież bardziej stereotypowo postrzega cechy Niemców niż pokolenie starsze. Potwierdza się więc tendencja uchwycona w analizie stereotypu Polaka. Generalnie jednak na stereotypowe postrzeganie Ślązaków, Polaków i Niemców w aspekcie cech dotyczących pracy ma wpływ pochodzenie regionalne. Jest ono silniejszą zmienną niż wiek, a nawet wykształcenie.

Zakończenie

Na podstawie analizy rozkładu odpowiedzi badanych można sformułować następujące wnioski:

1. W świadomości mieszkańców Śląska, niezależnie od ich pochodzenia regionalnego, funkcjonuje stereotyp Ślązaka wyróżniający się tym, że jego oś stanowią pozytywne cechy związane z pracą. Stereotyp ten jest wzbogacony o nową cechę (spryt) i funkcjonuje silniej w świadomości Ślązaków jako autostereotyp. Co charakterystyczne, stereotypowe autopostrzeganie jest niezależne od wieku i wykształcenia respondentów autochtonów. Podobny stereotyp Ślązaka utrwalił się w świadomości napływowych, aczkolwiek jest słabiej zarysowany w cechach

pozytywnych, a trochę mocniej w negatywnych. Jest on spójny wewnętrznie, co potwierdza wskazanie głównych cech charakteryzujących Ślązaka. Można przypuszczać, że ten stereotyp wytworzył się na podstawie śląskiego etosu pracy.

2. Zarówno w grupie autochtonów, jak i napływowych również funkcjonuje stereotyp stosunku Polaka do pracy. Jest on jednak mniej wykrystalizowany i sprzeczny wewnętrznie. Centralną jego oś stanowi cecha: spryt. Napływowi mają bardziej pozytywne wyobrażenie o Polakach. W stereotypie wytworzonym przez Ślązaków występują cechy negatywne w zakresie wartości pracy, aczkolwiek ci respondenci, bez względu na poziom wykształcenia, jako główną cechę Polaków wskazali pracowitość. Kategoria: wiek badanych okazała się zmienną różnicującą. Stereotyp Polaków funkcjonujący w świadomości młodego pokolenia zawiera więcej negatywnych cech.

3. W obydwu grupach pochodzenia regionalnego najlepiej wykrystalizowany jest stereotyp Niemców. Tworzą go takie cechy, jak dobra organizacja pracy i gospodarność, w mniejszym nasileniu – pracowitość. Jest on również niespójny wewnętrznie – za cechę najbardziej charakterystyczną dla Niemców respondenci uznali pracowitość, mimo że w pierwszej części badań więcej wskazań uzyskiwały inne cechy. Ten obraz stereotypu w niewielkim tylko stopniu zakłócała zmienna: wykształcenie respondentów. W świadomość młodych Ślązaków silniej wpisane są tradycyjne stereotypowe cechy Niemca.

4. Ślązacy bardziej niż napływowi operują stereotypami wszystkich trzech grup. Mają wyraźnie wyklarowany stereotyp grupy własnej, składający się z samych pozytywnych cech pożądaných w pracy. Stereotyp Niemców dotyczący wartości pracy przypomina autostereotyp. Słabiej wykrystalizowany jest natomiast stereotyp Polaków, zbudowany w dużym stopniu z negatywnych cech.

5. Wszystkie trzy stereotypy znacznie silniej funkcjonują w świadomości młodego pokolenia. Istnieje pozytywny autostereotyp grupy własnej, pozytywny Niemców i negatywny Polaków. Ta obserwacja nie wróży dobrze przyszłym kontaktom przedstawicieli tych grup, a przecież Polakom również przychodzi pracować z młodymi Ślązakami. Ten niekorzystny obraz jest efektem braku kontaktów w pracy z *napływowymi z Polski*, bo też nie istnieje migracja na Śląsk. Starsze pokolenie Ślązaków, które ma doświadczenia pracy z *gorolami z Polski*, nie operuje tak negatywnym stereotypem Polaka.

**The Silesians – The Poles – The Germans
Stereotypes versus work values**

S u m m a r y

The authoress of the paper discusses the problem of stereotypes on the basis of the conducted survey carried out in three local Silesian communities. The profile deals with stereotypes of two nation groups (the Poles and the Germans) and one ethnic community of the inhabitants of Silesia from the point of view of work and values attributed to it.

At the beginning of the paper the selected definitions of stereotype and its elements are presented. Next the essential aspects of stereotype, its origin and character as well as the idea of auto-stereotype have been analysed all targeted to the sphere of work.

In the main part of the paper the results of the survey are shown concerning the selection of values characteristic of work such as: diligence, honesty, efficiency, obedience, punctuality, good organisation of work, tidiness, economy, loyalty, cleverness, being a toady, over-ambitious, making all sorts of connections, being lazy. The respondents were also to choose three features from the characteristic values of work in the given group. The answers taken into account were from the two contrastive groups of the Silesians originally coming from the region and those who were newcomers looking for a job in Silesia (the Poles).

At the end of her paper the authoress concludes that in mentality of the inhabitants of Silesia regardless of their origin there functions the stereotype of the Silesian whose hierarchy of values are definitely based upon some positive features connected with his work. Although in the stereotype of the Pole there are also some positive values concerning work he does but they are less dominant and quite often conflicting with each other since its main base is just being clever. However, the most clearly formed is the stereotype of the German where such values as good work organisation and being economical are stressed rather than being a hard worker. It is important to add that all three stereotypes function much more strongly among the representatives of younger generation.

**Schlesier – Polen – Deutsche
Stereotypen contra Arbeitswerte**

Z u s a m m e n f a s s u n g

Die Autorin bespricht das Problem der Stereotypen auf Grund der, in den drei schlesischen Lokalgemeinschaften durchgeführten empirischen Forschungen. Die Charakteristik betrifft die Arbeit und Arbeitswerte aus der Sicht von zwei Nationalgruppen (Polen und Deutsche) und einer ethnischen Gruppe der Schlesier.

In der Einführung wurden manche Definitionen, wesentliche Aspekte, Genese und Charakter eines mit der Arbeitssphäre verbundenen Stereotyps, darunter auch der Begriff eines Autostereotyps, analysiert.

Der Hauptteil enthält Forschungsergebnisse. Die Befragten sollten die für die Arbeit charakteristischen Merkmalen wählen: Arbeitsamkeit, Ehrlichkeit, Zuverlässigkeit, Gehorsam, Pünktlichkeit, gute Organisation, Sauberkeit, Wirtschaftlichkeit, Loyalität, Schlitzohrigkeit, Speichelleckerei, Karrieremacherei, Pflege von guten Beziehungen, Faulheit. Sie sollten sich auch für drei Merkmale

entscheiden, die für die oben genannten Gruppen charakteristisch sind. Die Aussagen wurden für zwei Kontrastgruppen der Schlesier und der Zuwanderer (Polen) berücksichtigt.

Zum Abschluss stellt die Autorin fest, dass es im Bewusstsein der Schlesienbewohner, abgesehen von ihrer regionalen Herkunft, ein Stereotyp des Schlesiers funktioniert, dessen Kern positive, mit der Arbeit verbundene Eigenschaften sind. Mit solchem Stereotyp haben wir in beiden regionalen Gruppen zu tun. Der Stereotyp eines Polen enthält auch die mit der Arbeit assoziierten Merkmale, er ist jedoch nicht so eindeutig und innerlich widersprüchlich. Sein Kern ist Schlitzohrigkeit. Der eindeutigste Stereotyp ist der eines Deutschen. Er betont die mit der Organisation der Arbeit verbundenen Merkmale und Wirtschaftlichkeit viel mehr als die Arbeitsamkeit selbst. Alle drei Stereotypen sind unter Jugendlichen viel stärker.